

ПАРЕМІЙНА КАРТИНА СВІТУ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

БОГДАНА ЮСЬКІВ

Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів — Україна

PAREMIOLOGICZNY OBRAZ ŚWIATA —
ASPEKTY BADAWCZE

BOHDANA JUSKIW

Lwowski Państwowy Uniwersytet Spraw Wewnętrznych, Lwów — Ukraina

STRESZCZENIE. W artykule analizie poddane zostały aspekty paremii w systemie jednostek języka oraz działalności językowej. Wyodrębnione zostały najnowsze podejścia badawcze w odniesieniu do jednostek paremiologicznych, przyczyniające się do pogłębienia wiedzy naukowej, uzasadnienia i udokumentowania statusu jednostek paremiologicznych we współczesnym językoznawstwie.

PAREMIA PICTURE OF THE WORLD:
THE PROBLEMS OF INVESTIGATION

BOHDANA YUS'KIV

L'viv National University of Home Affairs, L'viv — Ukraine

ABSTRACT. The article focuses on the analysis of paremia investigation aspects in the system of language units and speech activity. New approaches to the investigation of paremia have been defined which contributes to scientific knowledge and status of paremia in modern linguistics.

Паремійну картину світу розглядаємо в нерозривному зв'язку з мовною та концептуальною картинами світу, що віддзеркалюють знання й уявлення людини про світ, досвід людської діяльності і процеси пізнання світу. Зміни в напрямках досліджень мовних явищ призвели до появи таких нових галузей сучасного мовознавства, як когнітивна лінгвістика, психолінгвістика, лінгвокультурологія, етнолінгвістика та ін.

На особливу роль паремій у створенні мовної картини світу вказують такі відомі мовознавці, як Н. Амосова, О. Бабкін, Т. Космеда, В. Мокієнко, О. Селіванова, В. Телія, О. Ткаченко, Д. Ужченко та ін. Новітні підходи дослідження паремій у системі одиниць мови та мовленнєвої діяльності (когнітивний, семіотичний, текстовий, лінгвогенетичний, дискурсивний тощо) сприяють поглибленню наукового знання, визначенню та обґрунтуванню статусу паремій у сучасній лінгвістиці з урахуванням різних аспектів їх вивчення.

Унікальність логіко-семіотичної, структурної та образної організації прислів'їв і приказок виділяє їх з-поміж інших жанрів фольклору й робить невичерпним джерелом дослідження багатьох наук. Спільність не лише об'єкта досліджень, але і їх основних завдань, спрямованих на пошуки світоглядних засад колективного творця паремійних корпусів мов, виявлення та аналізу зафіксованої в них моделі світу об'єднує дослідників, що репрезентують різ-

ні галузі гуманітарних знань, зокрема пареміологів (І. Голубовська Л. Дядечко, Г. Пермяков, Ю. Прадід, О. Селіванова, В. Телія, В. Ужченко), етнопсихологів (С. Жаботинська, В. Жайворонок), культурологів (Г. Богданович, В. Іваненко, В. Маслова, О. Ткаченко), філософів (А. Мельникова, Т. Тийттанен). Проте відсутність чітко окреслених критеріїв дослідження паремій, принципів відбору матеріалу, неврахування його специфіки та особливого статусу в мовній системі, співвідношення універсального й національного в різних типах паремій може призводити до викривлення їх результатів, суперечливих висновків при розгляді паремій навіть однієї тематичної групи чи блоку в працях різних авторів¹.

Дослідження прислів'їв та приказок, що здійснювалось протягом кількох століть, зафіксовані в численних працях: від найстаріших українських збірок Лаврентія Зизанія Тустановського (1596), Климентія Зіновія (кінець XII ст.), українського пареміографа М. Номиса (1864), дослідження поетики прислів'їв О. Потебні (1894), пареміологічних розвідок М. Сумцова (1896), ґрунтовних праць І. Франка (1901—1910) до фундаментальних робіт В. Мокієнка, Ю. Прадіда, О. Селіванової, В. Ужченка (кінець XX ст.). Прислів'я та приказки є засобом збереження й передачі людського досвіду, культури народу, його традицій, звичаїв, усталених характеристик. Іншими словами, вони виразно виявляють кумулятивну й директивну функції мови. Мова паремії — це не просто система довільних знаків, це особлива культура з досить жорсткими нормами, складеними історично. Паремії, як і мова фольклору загалом, характеризуються не лише тим, що в них є все те, „що й у самій мові, а також і тим, якими є кількість і якість, регулятивність, продуктивність, сполучуваність тощо мовних фактів. Це якраз і є ті кількості, що змінюють якість”².

Питання щодо місця паремій, зокрема прислів'їв та приказок, у лінгвістичній науці завжди було складним і дискусійним. У лінгвістиці, й пареміології зокрема, загальноприйнятим є погляд на прислів'я й приказки як на одиниці мови, що реалізуються в мовленні, оскільки паремія, з одного боку, є текстом, а з іншого, — її використання в певному мовному колективі є фіксоване, тобто належить мові³. Лінгвістичне дослідження прислів'їв і приказок базується на врахуванні статусу паремій як особливих знаків мовної системи, які мають текстову природу, що реалізується в таких дискурсивних ознаках, як цілісність, зв'язність, референційність, дискретність, інформативність, і є водночас репрезентантами відповідного фольклорного жанру. Прислів'я та приказки трактують як особливу групу мовних одиниць комунікативного типу в межах фразеологічного рівня, що не є однорідною ні за структурою, ні за семантикою, ні за функціями.

Проблема входження прислів'їв та приказок до фразеологічного фонду на сьогодні остаточно не вирішена в лінгвістиці. Проте безвідносно до розуміння обсягу фразеології відзначають такі спільні ознаки „фразеологічних сполук” та „фразеологічних речень” (паремій), як відтворюваність, усталеність, семантична цілісність та наявність живої внутрішньої форми, що зумовлює їхню образність.

¹ З. Г. Коцюба, *Паремії як об'єкт етнопсихологічного дослідження*, [в:] “Мовознавство”, 2009, № 2, с. 35.

² З. Г. Коцюба, *Паремійні фонди мов як контамінація різночасових між культурних світоглядних нашарувань*, [в:] “Мовознавство”, 2008, № 4–5, с. 106.

³ З. Г. Коцюба, *Універсальне та національне в паремійних фондах мов європейського ареалу (лінгвокультурологічний аспект)*, автореф. дис. докт. філол. наук, Київ, 2010, с. 8.

Іде пошук новітніх підходів дослідження паремій у системі одиниць мови та мовленнєвої діяльності (когнітивний, семіотичний, текстовий, лінгвогенетичний, дискурсивний тощо). Вони сприяють поглибленню наукових знань паремій як лінгвальних знаків мови, визначенню та обґрунтуванню статусу паремій у сучасній лінгвістичній парадигмі.

Прислів'я та приказки як комунікативні одиниці належать до розряду нетипових текстів малої форми (жарти, анекдоти, епіграми, загадки, закони, аксіоми і под.). Вони належать до одиниць, що репрезентують мовну картину світу. Разом із тим, вони є мовними елементами, які готові до використання в процесі спілкування, що мотивовано самою сутністю паремій, їх прагматикою.

Комунікативну та когнітивну функції паремій активно досліджують українські та російські науковці, зокрема М. Алексеєнко, М. Алефіренко, Н. Амосова, О. Бабкін, В. Мокієнко, О. Молотков, Т. Осіпова, Ю. Прадід, О. Селіванова, В. Телія, В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.

О. Потебня зазначив, що прислів'ями називають „вельми різноманітні” „короткі твори”⁴. В. Даль писав про труднощі розмежування прислів'їв та приказок, ті проміжні випадки, коли „прислів'я майже не можна відрізнити від приказки”⁵. Як визнають і сучасні дослідники фольклору, в науці про мову ще не склалось загальноприйнятого погляду на прислів'я та приказки. Відмінність між ними традиційно базується на декількох критеріях: наявність повчального змісту у прислів'ях і відсутність його в приказках; незавершеність висновку приказки на відміну від прислів'я (В. Жуков); протиставлення наявності узагальнювального повчального змісту й граматичної та логічної довершеності в прислів'ях та відсутності цих ознак у приказках (В. Шаповалова). Як зазначає Є. Вельмезова, неможливо об'єктивно визначити, що таке „невелика розповідь” і де межі між „великим” і „невеликим”, інакше кажучи, той „нижній” (за обсягом) бар'єр, за яким розповідь перестає сприйматися як така. Якщо, за словами В. Даля, прислів'я — це коротка „притча”, то „межі притчі і розповіді ще більш хиткі, ніж межі великого і малого”⁶.

Науковці, як відомо, включають паремії до складу фразеологічної системи мови при широкому розумінні предмета фразеології як науки. Прихильники фразеологічної природи паремійних одиниць (В. Архангельський, Д. Баранник, Л. Булаховський, Л. Скрипник, І. Чернишова, М. Шанський) вважають їх фразеологічними одиницями через такі їхні усталені параметри, як стійкість, цілісність, відтворюваність та експресивність. Противники розгляду паремій на фразеологічному рівні (Л. Авксент'єв, В. Жуков, Є. Іванникова, М. Тагієв, В. Телія, В. Теліцина) наголошують на їхній близькості до речення, комунікативній і синтаксичній членованості, що є характерним для синтаксичних одиниць. Запереченням такого розмежування є думка про те, що паремії є „семіотичними феноменами мови”, які мають подвійну спрямованість: як знаки мови з певною синтаксичною природою і як мікротексти, занурені в дискурс, репрезентанти різних мовленнєвих жанрів. Підтримуємо думку М. Бахтіна, що в мовленні використовують тільки визначені мовленнєві жанри, тобто всі наші висловлювання мають визначені та відносно стійкі типові форми побудови цілого. Відзначено,

⁴ А. А. Потебня, *Из лекций по теории словесности*, [в:] *Русское народное творчество. Хрестоматия по фольклористике*, Москва 2003, с. 149.

⁵ В. И. Даль, *Пословицы русского народа*, в 3 тт., Москва, 1993, т. 1, с. 29.

⁶ Е. Е. Вельмезова, *Новые русские „пословицы-анекдоты”: структурные типы и проблемы классификации*, [в:] *Логический анализ языка. Языковые механизмы комизма*, отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Москва, 2007, с. 499.

що „низка поширених у побуті жанрів настільки стандартна, що індивідуальна воля мовця виявляється тільки у виборі певного жанру, а ще в його експресивній інтонаційності”⁷. До таких жанрів автор відносить і короткі побутові жанри привітань, прощань, паремій.

Деякі дослідники, зокрема й В. Телія, слушно відносять паремії до мікротекстів. Винятковість паремій як мікротекстів дослідниця вбачає в тому, що „у їхню номінативну основу, пов’язану із ситуативним характером позначуваного, вбираються й концептуалізуються всі типи інформації, що є характерним для відображення ситуації в тексті”⁸. Адресат залучає їх у мовлення в згорнутому вигляді як відповідний текст. Із позицій комунікативно-прагматичного аспекту лінгвістики тексту, мікротекстам притаманні текстово-дискурсивні категорії — категорії цілісності, дискретності, інформативності, зв’язності, континууму, референційності, антропоцентричності, інтерактивності⁹. Категорійна система тексту спроектована на паремії як мікротексти. Комунікативно-прагматичний аспект лінгвістики тексту значно розширює сферу дослідження паремій як одиниць дискурсу.

Сучасні дослідники паремійного фонду відносять паремії до категорії „прецедентних текстів”, оскільки вони є „готовими інтелектуально-емоційними блоками”, стереотипами, що допомагають людині орієнтуватись у ментальному та вербальному просторах. Така властивість, на думку Т. Космеди, уподібнює їх до фразеологізмів (прислів’їв і приказок)¹⁰. Прецедентність, як відомо, є специфічним різновидом інтертекстуальності, яку, за висновками сучасних дослідників (О. Селіванова, Г. Денисова, О. Дуденко), слід розуміти як зв’язок, взаємодію, суміжність, переклик, діалог текстів. Наслідок дії інтертекстуальності виражається в природуванні смислів, поглинанні й перетворенні, трансформації й формуванні змісту, інтертекстуальність знаходиться під впливом культурного середовища¹¹. Відповідно до способу актуалізації в площині інтертекстуальності — експліцитного (явного, вербального), або імпліцитного (завуальованого, частково вербального) — паремії можуть репрезентувати різні типи інтертекстів (цитування, референція, ремінісценція, алюзія)¹². Прислів’я й приказка, на думку Л. Даниленка, ідеально відповідає параметрам прецедентності, про що свідчать різноманітні семантичні трансформації його структури. Прислів’я зокрема відтворює фрагмент мовної свідомості. Якщо автор свідомо руйнує старий сюжет прислів’я, то цим він виражає іншу істину, яку вважає актуальною в сучасному суспільстві. Виникає вираз з новим міні-сюжетом, зрозумілий за умови, якщо адресат знає старий¹³.

⁷ М. Бахтін, *Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування*, [в:] *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.*, за ред. М. Зубрицької, 2-ге вид., доповнене, Львів 2001, с. 410.

⁸ В. Н. Телія, *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, Москва 1996, с. 8.

⁹ О. О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*, Полтава-Київ 2006, с. 602.

¹⁰ Т. А. Космеда, *Мовна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри*, Львів 2006, с. 200.

¹¹ І. В. Шаповалова, *Інтертекстуальність ліричного циклу М. В. Волошина*, автореф. дис. канд. філол. наук, Харків 2007, с. 6.

¹² Т. Ф. Осіпова, *Паремії як засіб репрезентації інтертекстуальності в художньому тексті*, [в:] „Лінгвістичні дослідження”, Харків 2009, вип. 28, с. 22.

¹³ Л. І. Даниленко, *Лінгвокультурологічна характеристика прецедентності паремійного тексту*, [в:] „Мовознавство”, 2007, № 3, с. 80.

Деякі мовознавці (Г. Богданович, С. Вапіров, І. Голубовська, В. Маслова, О. Ткаченко) відносять паремії до мовленнєвих явищ, що відображають специфіку ментальності представників певної культури. Прислів'я й приказки як фразеологічні одиниці є найбільш специфічною та національно-самобутньою сферою мови, завдяки вивченню якої з'являється унікальна інформація про народ — носія мови, його культуру, історію. Вони дають змогу потрапити в глибини національного способу мислення або ментальності. Прислів'я та приказки як аксіологічно-значущі величини становлять головну частину афористичних суджень, що містять у лаконічній мовно-образній формі національно-зумовлені ціннісно орієнтовані узагальнення об'єктивної дійсності, крізь які простежуємо відповідні константи складу народного мислення.

Розмірковуючи про мовні критерії національної ментальності на різних рівнях, О. Ткаченко акцентує увагу на текстологічно-стилістичному рівні, де ознаки національної ментальності лежать на поверхні. Особливо яскраво це виявлено в найменших і малих текстах — прислів'ях, анекдотах, піснях тощо. Вивчення коротких текстів, на думку названого вченого, дасть змогу дійти висновків про „автопортрет” кожного народу¹⁴. „Фразеологічний склад мови — це дзеркало, в якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну свідомість”¹⁵. Як зауважує І. Голубовська, паремії — це національно-специфічні одиниці мови, своєрідні мікросвіти, що відображають моральні закони, здоровий глузд, переданий предками в керівництво нащадкам¹⁶.

В. Жайворонок наголошує, що в коло етнолінгвістичних досліджень входить вивчення мовних явищ, що так чи так відбивають етнокультурні, народно-психологічні й міфологічні уявлення й переживання, тобто менталітет етносу як національну специфіку людського світосприйняття¹⁷. „Народні приповідки — це насамперед символічні текстотворчі одиниці, в яких нарощування змісту відбувається через стандартизацію форми”¹⁸.

У системі пареміографічних проблем важливе місце посідає питання національної приналежності зразків, проблема з'ясування співвідношення між інтернаціональним і національним елементами в межах паремійного фонду. Розробляючи питання про співвідношення автохтонного й запозиченого, Іван Франко дійшов до висновку, що в художній творчості національне превалує над інтернаціональним, оскільки й запозичення підлягають трансформації на національному ґрунті. Досліджуючи цю проблему, С. Пилипчук зазначає, що „націоналізація” привозних паремій, їх „одомашнення” пов'язане насамперед із національно-культурним осмисленням текстів¹⁹. Поповнення національного паремійного фонду чужоземними зразками можливе лише тоді, коли вони „висловлюють” думки, суголосні зі світоглядними переконаннями народу-реципієнта, коли вони відповідають його національному духові, ментальності. Своєрідним продовженням селекції паремій є їхня національна адаптація (власне націоналізація), в процесі якої можливі лише зміни зовнішньої оболон-

¹⁴ О. Б. Ткаченко, *Мовні критерії національної ментальності*, [в:] „Нова філологія”, Запоріжжя, 2001, № 1 (10), 2001, с. 33.

¹⁵ В. А. Маслова, *Лінгвокультурологія*, Москва 2001, с. 40.

¹⁶ І. О. Голубовська, *Етнічні особливості мовних картин світу*, Київ 2004, с. 72.

¹⁷ В. В. Жайворонок, *Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень*, [в:] „Мовознавство”, 2001, № 5, с. 49.

¹⁸ Там само, с. 62.

¹⁹ С. Пилипчук, *Іван Франко про співвідношення національного й інтернаціонального у пареміях*, [в:] „Міфологія і фольклор”, 2001, № 1, с. 82.

ки тексту, при обов'язковій константності основного смислу паремії²⁰. Сучасні пареміологи, які займаються виокремленням у паремійному репертуарі інтернаціонального й національного, відзначають працю Е. Кокаре, в якій докладно систематизовано досягнення європейської науки щодо зазначеного питання, а також запропоновано нові шляхи диференціації загальнонародного й етнічного в паремійному матеріалі.

Актуальними вважають дослідження прислів'їв та приказок як культурних та комунікативних одиниць, у яких фіксується не лише національна самосвідомість, а й ціннісні пріоритети сучасного життя суспільства. У кінці ХХ ст. в пареміології постало завдання знайти неадекватне позначення для нетрадиційних форм прислів'їв. Здійснювалися численні спроби позначити видозмінені паремії загальними термінами, як-от: „трансформації” (Е. Савіна), „кукизм” — для позначення навмисно спотворених паремій (В. Беліков), „квазіприслів'я” (Е. Береговська), „нові російські прислів'я” (Е. Вельмезова), „антиприслів'я” (Х. Вальтер, В. Мокієнко), „провербальні трансформанти” (С. Гнедаш). Квазіпареміям, тобто тим прислів'ям та приказкам, що втратили зв'язок із традицією і набули статусу технік впливу, належить велике поле сучасної культури²¹.

В умовах сучасного суспільства „споживання” паремій утрачає зв'язок із фольклорною традицією й архаїчними пластами культури. Паремії трансформуються в новий вигляд, що відображає сучасні мовні смаки й актуалізує значущі для культури явища.

Отже, прислів'я й приказки — це викарбувані короткі фрази, зрозумілі всім, і водночас такі, що відсилають одночасно і до класичних мікротекстів, утрачають ореол сакральності, образності, легітимуючого канону, і до колективного досвіду — „народної мудрості”²². При цьому важливі аспекти сучасного життя, використовуючи стародавні функціональні моделі прислів'їв і приказок, легітимізуються. Цю здатність паремії до легітимізації почали використовувати в політичних й економічних цілях — гаслах, мові реклами, напр.: „Життя з Соса Сола — радість навколо”, „Tefal — ти завжди думаєш про нас”.

Отже, гасло й слоган можна розглядати як еволюційні форми паремій, що створює ефект міфологічної корпорації слів-речень у рекламний текст²³. У сучасному суспільстві існують два шляхи побутування паремій: „терористичний”, якщо паремії посилюватимуть свої прагматичність та прескриптивність, зокрема в рекламі; „обговорення метаскрипцій”, коли паремії реалізуються в аспекті самоіронії та гри (в автентичному фольклорі). У таких ситуаціях у паремії актуалізується комунікативний аспект.

Як наголошує О. Жигаріна, паремія — категорія комунікативна. Вона акцентує увагу на моделювальній функції паремій у комунікативному процесі; „регулярно відтворювані картини розмови дійсно породжують специфічні формули, що вже сприймаються як сценарії. Певний паремійний текст може асоціюватися з колом важливих проявів”²⁴. Саме ця функція паремій має важливе значення в сучасному мультимедійному просторі. Кожний варіант паремії в кожному окремому відтворенні — це актуалізація певного значення, умовно

²⁰ Там само, с. 84.

²¹ Т. А. Зінов'єва, *Побутування фольклорної паремії в інформаційному суспільстві*, [в:] „Культура України”, 2010, вип. № 29, с. 163.

²² Там само, с. 164.

²³ Там само, с. 166.

²⁴ Е. Е. Жигаріна, *Современное бытование пословиц: вариантность и полифункциональность текстов*, автореф. дис. канд. філол. наук, Москва 2006.

прийнятого за константу, що відповідно моделює комунікативний процес і уявлення про картину світу.

На сьогодні очевидно, що кожна людина в своєму мисленні, поведінці, мовленні зреалізовує систему стереотипів. Виховання, освіта, набуття життєвого досвіду, різні види й способи повсякденного спілкування (інтерперсональне, міжкультурне і под.) — це і є один із способів накопичення стереотипних знань і навичок, акумульованих суспільством і виражених мовою. Але процес усебічного вивчення, інтерпретації зазначених мовних стереотипів ще не є завершеним, зокрема потребує дослідження і юридична картина світу як складова концептуальної й мовної картин світу, оригінальними репрезентантами якої є усталені вирази (паремії) — прислів'я, приказки і под. Дослідження юридичних паремій стосуються в основному етнографічного (О. Івановська, О. Скакун), фольклорного (Ю. Калиновський), філософського та юридичного аспектів (В. Тертишник, О. Чернобай). Мовні аспекти концептосфери права висвітлені ще недостатньо і через те мають велику перспективу.

Прислів'я та приказки, як зазначає Ю. Калиновський, є „вкоріненими” в повсякденній свідомості фольклорними формами, що в концентрованому вигляді репрезентують уявлення народу про право, справедливість, волю²⁵. Висловлено думку, що в кожному суспільстві, складається своєрідний правовий, а також неправовий дискурс, який характеризує рівень наявної правосвідомості нації, що фіксується за допомогою двох семантичних форм: перша є виявом теоретичної правосвідомості і є мовою професіоналів у галузі юриспруденції, друга репрезентує буденну правосвідомість у вигляді доступних для пересічного громадянина лінгвістичних конструкцій, що подані в гумористичній, дотепній інтерпретації²⁶, тобто аналіз юридичних прислів'їв та приказок показує, що вони містять аксіологічну складову й відображають особливості правового менталітету народу.

Отже, як констатує Ю. Прадід, на базі інтеграційних процесів юриспруденції та лінгвістики виокремлено два напрями: з одного боку, юрислінгвістика, предметом якої є юридичне функціонування мови, її юридизація, а з іншого, — лінгвоюрисдика, метою якої є вивчення мовних аспектів права²⁷.

Як бачимо, обсяг завдань дослідження паремійної картини світу є дуже широким і вимагає ретельного вивчення й опрацювання.

²⁵ Ю. Ю. Калиновський, *Приказки та прислів'я як індикатори повсякденної правосвідомості*, [в:] „Гуманітарний часопис”, 2006, № 3, с. 79.

²⁶ Там само, с. 77.

²⁷ Ю. Прадід, *Юридична лінгвістика як окрема галузь знань*, [в:] *У царині лінгвістики і права*, Сімферополь 2006, с. 135.